

„Szókimondó, hű magyar”

Levelek Csoóri Sándorhoz (1952–2016)

Erdélyi Szalon Könyvkiadó, 2023

Az Erdélyi Szalon Könyvkiadó gondozásában 2018 és 2023 között tizennyolc kötetben megjelent életműsorozat utolsó darabja. Szerkesztő-válogatóként, egyzersmind az életmű gondozójaként Balogh Júlia hangsúlyozza az előszóban, hogy Csoóri Sándor hagyatékban maradt hatalmas, több kötetet megtöltő levelezéséből csak mutatvány ez a válogatás. Töredekes bizonyítéka, mennyien tisztelték, szerették a költőt, buzdították közéleti harcaiban, adtak s kértek tanácsot tőle.

A levelek nem időrendi sorban követik egymást, s bár keltezésük sokszor hiányzik, az megállapítható, hogy java részük a rendszerváltoztatás körüli évtizedekből való. Témájuk, szándékuk szerint nehezen lehetne csoportosítani őket, a feladók szempontja és ítéltetése zömmel politikai alapú, legyen szó hazai társadalmi, gazdasági változásokról, ezek történelmi s nemzetközi összefüggéseiről vagy a nemzeti s magyar nemzetiségi kultúra, művészet, irodalom állapotáról, dolgairól.

Kivételesen nem levél, hanem egy dedikáció, Szentágothai Jánosé áll a kötet legelején, mintegy mottóul: „Csoóri Sándornak, a bátor szókimondó igaz magyarnak, csodálattal”. Cs. Szabó László nyolc évvel korábban, 1980-ban szinte ugyanezekkel a szavakkal méltatta: „Jó és nagy költő vagy, rendkívül bátor s egyenes ember, s szókimondó hű magyar”. Verseskötetét, *A tizedik estét* pedig így fogadta: „jó nézni, ahogy folyton emelkedsz az élő legkülönbek közé”, „útban az időtlenség felé”. Még előbb, az *Utazás félálomban* eszszéit köszönve biztatta: „Prózaírónak éppen olyan kitűnő vagy, mint költőnek.” Hogy melyiknek jobb, Vas István nem

tudná eldönteni, írta, hozzátéve, „vigasztaljon, hogy ezzel a megoldatlan kérdéssel is nagyon jó társaságban vagy”. Jóban látják mások is: Németh Lászlóéban. Többen is hozzá hasonlítják. Például Radnóti Zsuzsa – az esszét a nyilvános tanulás műfajának nevezi, amikor „egy lélek égtájakat keres, és közben égtájakat segít megtalálni”. „Hát ilyenek nekem a maga írásai”, tudatja. Sükösd Mihály szerint *A magyar Apokalipszis* „örök antológia darab”, különben azt csodálja, hogy „a szemed elé kerülő hangyatojást is közérdekűen egyetemessé tudod növeszteni”. A *Nappali Hold* előadásmódja pedig „közös mesterükre”, Németh Lászlóra emlékezteti, és szerencsének tartja, hogy Csoóriban több „a kételkedő distancia és az irónia”. Ugyane kötet alapján Király István azok közé a nagy esszéírók közé tartozónak tekinti, akiknek Némethhez hasonlóan „valamilyen életügyük van”. A *Jóslás a te idődről* versei olvastán szintén azt emeli ki, hogy költőjük a szónak abban a nemes értelmében, ahogy a görögök használták, hajlik a pátozra: „az élet és a halál komolyságával gondol s csinál mindent, számára minden élet-ügy egyben”. Csánádi Imrét *A félig bevallott élet* (1982) indította valami vezeklés- és engesztelésféle vallomásra. Annak kinyilvánítására, hogy megbecsülése „nagyrabecsülésé nőtt” falubeli költőtársa iránt. Őszintén feltárja, „ellentmondásos kép élt” benne róla, holott vonzódott hozzá, és sokért nem adta volna, ha jobban vonzódhatna. Körülírja, ami „visszahőköltette”. Illyést említi, hogy az ő igézetében élt, s előre megviseli a gondolat, „ha ez a mi magyar irodalmi bolyunk” nélküle marad. Hozzá Babitsot társítja, akinek a szavára leginkább adott.

Németh László viszont mint ellenpélda merül fel: iránta „kezdettől fogva sok idegenkedéssel” viseltetett. Iránta, főként pedig a „különféle kótyagos hívei” iránt. Mintha ars poeticába oltott politikai hitvallással próbálna, e kótyagosak távlatát „eltéveszthetetlenül a jobboldali magyarkodás (sőt mélymagyarkodás) kódos lópvidékében” jelöli ki, amitől, hangszúlyozza, éppúgy irtózik, „mint a merev balos barmok falanszter-délibábjaitól”. A summary azonban elismerés: „kiküzdött függetlenségedet”. És felismerés: szülőföldjük mint „mikrovilág is mennyire kiemeríthetetlen igazából”.

A Csanádiéhoz hasonló alapállást vesz fel a magát „antipolgárnak” tartó, saját politikai felelősségérzetével nem számoló Gyurkovics Tibor is. 1979-ben azon morfondírozik, hogy „nyilván nagy szerep testálódik” a barátjára, Illyés, Veres Péter nyomában ő lesz az, aki „Népben-nemzetben... kell írjon, éljen, szerepeljen”, örül viszont, hogy „kisiklasz ezekből a szerepekből [...] Nem köll a szerep. A pálcá”. Amit legjobban szeret, hogy „nem vezér akarsz lenni ebben a szívérelles küzdelemben, hanem közkatona”. Majd 1990-ben ugyancsak *A félig bevallott élet*, valamint *A tizedik este* emlékezetes verse, a *Hó emléke* készíti Domokos Mátyást arra, hogy biztassa, bátorítsa „igaz barátját”, „cicoma és cifrázkodás nélkül, de a kimondás vigaszával elbeszéljél lírában és prózában ezt a valóban halálos problémát, lét-állapotot, az elloptott értelmes élet siratását, pátosz nélkül azonban, leltározó halálos józansággal”. Vagyis tárja fel, fejezze ki a hetvenes-nyolcvanas évek szellemi élete, irodalma „mulasztásának”, „hitelvesztésének” fő okát, a „rossz szerepek” vállalását és az ellenük való, „eleve vereségre kárhozzatott” lázadásokat. Egybecsengett ezzel, még korábról, Örkény István jóslata: „A történelemben majd csak egy mondat tekint vissza a hetvenes évekre, és nyilván az agónia korának fogja elkeresztelni, hiszen ez az ország már csak félig eszmél, vastüdővel lélegzik, és nincs rá biztosíték,

hogy a hangunkat meghallja-e egyáltalán.” Az évtizednek, ám nem az agóniának a múltával idősebb tisztelője, Keresztury Dezső versben biztatta vagy inkább nyugtatta: „Várákodd csak, Sándor, / úgy leszel jó pásztor: / a fényre sötét leng és / kudarcra újrakezdés; / ha versed témátlan, / abban is hazád van.” Nagyfalusi Tibor, az esztergomi könyvtár főigazgatója egy képbe vetítette nagyrabecsülését: Csoóri Sándor a szemükben Babits utáni „világítótorony”. Jókai Anna és Dobai Péter születésnapjához köszöntői egymást erősítik. „...az maradj mindig, aki lettél: nagy költő és tiszta ember” – üdvözli egyikük, kívánom, írja, szavait aláhúzva, a másik, „még sokáig legyél ennek a kis országunknak s mindannyiunknak az, aki vagy!”. Szakolczay Lajos mókás, ám elkésett intelme 2000-ből: aki nagy költő, „az a múzsával szeretkezzék, ne a pacsuli illatú politikával”.

Tudhatta a sokoldalú kritikus, hogy szeretkezés helyett Csoóri – saját szavait használva – „nemtelen harcot” vívott a politikával az ezredforduló előtt is és közvetlenül a rendszerváltozás után is, ekkor az 1990 szeptemberében megjelent esszé, a *Nappali Hold* kirobbantotta – ahogy monográfusa, Görömbei András minősítette – „a magyar szellemi élet talán legnagyobb fantomháborúját”. *Hattyúkkal ágyútűzben*, *Futás a ködben*, *A pokol könyöklőjén*: beszéltek már a kötetcímek is. Önképe a „pokolviselt emberé”, a „dúvadszerű magányosságot”, a „saját hazámban újra kisebbséginek” lenni állapotát vállalóé. A kényyszerű visszavonulás helyzetét elviselhetővé tették, erőt adhattak az első sorban a baráti körből érkező levelek. Bertha Bulcsué, 1996-ból: „Döbbenet olvasom a mocskolódást, amit szennyes agyak, embertorzók rád zúdítanak. Ugyanez a banda támadott meg engem is, pedig én senki sem vagyok, csak magyar.” Csatlós János emigráns költő-műfordítóé: augusztusban nem sejtette, „micsoda vihar van készülőben. Azóta is ez emészt”; „a szívem veled van”. Alföldy Jenő kétségbeejtőnek

tartja, hogy „egy-két ártalmatlan ténymegállapításod [...] a Tőled megszokott módon kockázatos és nyílt szavad – micsoda szennyáradatot indított el az átellenes oldalon”. Bertók László 1992 legvégén a *Nappali Hold* című kötet – benne az azonos című esszével – írásait fölrázóaknak, vihart kavaráknak és messzire világítóaknak gondolja. Együttérzéssel, lelkesen és szívszorongva nézem csak – írja –, amit a versen kívül Csoóri csinál. A demokráciához kapcsolva nyomatékosítja: „ennek a keserves átalakulásnak (forradalomnak?), a sokszor lealacsonyító, felszínen kavargó, de a dolgok legmélyéig villámló 'történetnek' az egyik alapidokumentuma, költői erejénél fogva műfajában talán a legjobb bika a Nappali Hold”. Orbán Ottó a könyvben foglaltak többségével egyetért, amivel pedig nem, arról nem akar „most” írni. „Túlfűtött a légkör, téboly és kéretlen fegyverhordozók minden oldalon” – s benne elevenen él a csodálat, hogy az ifjú költő vitázó „egyetlen huppanással tud a magasságos eszmék közül a gyakorlati tennivalók földszintes világába érkezni – egy esszé-légi-deszantos”. Jókai Anna, amikor javában dúl a fantomháború, a maga esetével hozakodik elő: „rágalmak és fenyegető levelek között” él ő is, de próbálja a sérelmeit „nem tovább adni”. Úgy hiszi, írja még, hogy Csoóri nem teheti meg „a politikából való teljes kivonulást”. Ugyanebben az időben Balassa Sándor zeneszerző tágabb összefüggésbe állítja az esszé keltezte vihart. „Gyermekkori viharodat újra élheted, de most nem a tornácról nézed a zivatart, hanem benne vagy. A fejed körül csapkod az istennyila” – írja, „fenséges játéknak” látva, ami történik. Fenségesnek, tán azért, mert: „Sándor, számot vetettél a világgal, és igaz szó nyílt ki ajkadon. Hála az Istennek érte. E tett következményeként állaltad a magyar költő sorsát, amely hol méltatlan harcokat, hol pikát a szívbe, jelent”. Bíró Ernő zámolvi református lelkipásztor azt kérdezi, „hogyan bírtad idegekkel azt az ösztüzet” elviselni.

A kötetbe Balogh Júlia beválogatott néhány olyan levelet is, amelyik nem veszt részt ama „nemtelen harcban”. Ilyen Heller Ágnesé, aki nagyon szeretné – s ezt szavai aláhúzásával nyomatékosítja –, „ha az élőknek egyszer sikerülne a kibeszélés – de az igazság az, hogy a nehéz időkben kivívott bizalom sosem szűnik meg”. Radnóti Sándor egy kettejükkel kapcsolatos pletyka cáfolatát kérve jelenti ki: „a becsület – tán maradandóbb, mint az a szakadék, amelynek két oldala felől nézünk egymásra”. Egy küldemény van, a Könczöl Csabáé, amelyik elmarasztaló, még hozzá súlyos ítéletű. Próbál pedig finoman fogalmazni, költői kérdésként téve fel, „annyira fekete-fehérré változott volna” a címzett gondolataiban minden, ahogy arról a 1991 nyarán Ohióban, az Itt-Ott Magyar Baráti Közösség kerekasztal-beszélgetésén elmondott néhány kitétele „tanúskodott”, a *Lábadozó ország* című, az *Alföldben* közreadott összeállítás szerint. Különös mód, utóbb kérdez, előbb állít. Mégpedig azt, hogy Csoóri a valóságot „érzékileg” is épp oly kevéssé tudja „átélni, mint azok, akiknek a neved egy ideje saját egydimenziós törekvéseik és becsvágyaik trójái falovává, nyirkos kézzel szorongatott zászlórúddá lett”. Gúnyosan konvertitákból álló sorkatonáknak, viasszal betömött fülű bandériumoknak nevezi őket. Indulata kiváltója Csoóri beszélgetésbeli példázata: 1945 után „közösen hordtuk el a romokat”, ma pedig „aki kormányzó párt, az vigye a talicskát, vigye, hordja el a romokat, s az ellenzék pedig kritizálja, hogy nem jól tolod a talicskádat”. Azon viszont nem akadt fenn, ami az ország erkölcsi s lelki fölépülésének szükségszerű voltáról, illetve mintegy önbírálatként a magyar valóságot „egyszerűnek” vélt kormánypárti barátokról a beszélgetés során elhangzott.

Mindezekről részletesebben esett szó azokban a főleg külföldről küldött levelekben, amelyek elsősorban a közéleti emberhez, a politikai életben szerepet kapó és vállaló Csoóri Sándorhoz íródtak. Gosz-

tonyi Péter Svájcban élő történész a végre engedélyezett folyóirat, a *Hitel* megjelenéséhez gratulált 1989 elején, egyetértve, hogy „Széchenyi szellemében dolgoztok: fontolva való előrehaladás”. 1993 februárjában, miután hazlátogatott, féltőn figyelmeztet: „Magas fokon fogjátok a választásokat *elveszíteni*, ha nem történik változás a gazdaságpolitikában!! A kisembert nem érdekli a polgári szabadságjog. Csak azt látja: az élet mindennap drágul, nincs munkalehetőség, az életszínvonal 1989 óta 40 százalékkal esett, marakodás minden vonatkozásban, és bár senki nem sírja vissza a bolsevik rezsimet, de a kormány szidásában mindenki egy”. Csoóri személyesen szembesülhetett mindezzel: nővére, Julianna fakadt ki amiatt, amit a kárpótlás címén a földekkel, a paraszti gazdálkodókkal művelnek. Csak megjátszás, hogy „vagyon részesei vagyunk”, „a fene ette volna meg azok gyöngye agyát, aki kitalálta az egészet” – írta, rosszabbnak tartva a rendszert „a Rákosinál, akár milyen nehézségen mentünk keresztül, de volt remény”, s a Kádár-rendszer is jobb volt „mert azért nekünk is juttattak”. A nagykarolyi Károlyi család Brazíliába menekült leszármazottja, gróf Károlyi Lajos levele csak a birtok nagyságát tekintve panaszkodott másról: „Fonák egy világ, hogy örülnöm kell, hogy az eltulajdonított 10 000 holdból 300-at volt szabad vásárolnom!” Gosztorny Péter e felvetésekkel kapcsolatban is kérdezhetné volna: „Miért nincs megfelelő propaganda, hogy Antallék egy romos országot örököltek?”

Máté Imre költő, műfordító Münchenből tudatja '89 novemberében: „Nagyon aggódom Magyarorszáért, különösen mióta az ellenzék aktívan nyüzsög. Seholl semmi fogható koncepció, csak frázisok. Mindvalahány pénzért kalapol nálunk, és az egymással versengők szemünk láttára kapnak hajba.” Glosszába illő a beszámolója „egy nagy emigráns honmentő megbeszélésről”, amelyen „csak az Úristen tárcanélküli, ráérő angyalai tudják”, hogy a „jurtások” és a „kapusok” mellett kik

vettek még részt. Öt órát ült ott, írja, „honmentés címén” – „Summa summarum: vak kovácsok patkoltak döglött lovakat”. Csipkelődőből komolyra fordítva jegyzi meg, nem szeretné, „ha Magyarországból Nyugat-Európa napszámosa lenne, vagy ha kisarjadna egy dél-amerikai típusú liberalizmus” – mindkét veszély fennáll, kombinálva is – teszi hozzá azzal együtt, hogy többen hazatérésre s a politikába való bekapcsolódásra biztatják. Kende Péter, párizsi szociológus 1990 elején maga is elképzelhetőnek tartja a hazaköltözését, ezért is várja türelmesen-türelmetlenül az országgyűlési választásokat, „kijön-e belőle az igazi, nemzet-méretű őrség-váltás? Előkerül-e – és honnan – egy új vezető réteg? S szükség lesz-e azokra, akik ennek a változásnak, ha nem is az előkészítői, de legalább a hívogatói voltak?”

Marakodás és honmentés, új vezető réteg és új nemzetközi irányvonal – ezekről s összefüggéseikről két „levélíró” töpreng a legkörültekintőbben. Csatlós János svéd-magyar műfordító, valamint Takács József, az Amerika Hangja magyar adás vezető szerkesztője. Az előbbi úgy nézett Göncz Árpádra, „mint a pártok közti tárgyaló és együttműködési készség szimbólumára”, aztán pedig az újságokban „a gyűlölet és a terméketlen marakodás” füstölt minden lapon. Ez a levegő fojtogatja már évtizedek óta a magyar népet – így fogalmaz, noha tudja, „milyen veszélyes szó a 'magyar' és a 'nép'. Tanácstalan viszont, mit lehetne helyettük kitalálni – kezdi játékos keserűen, „nehogy a nacionalizmus dölyfének bűnébe essen”. Ötlete, mondjunk a „magyar” helyett „hunkyt”, úgyis „így nevezi az amerikai köznyelv a gyanús kelet-európaiakat és a balkánit, a tehetségtelent”. De mondhatunk, nemzetköziesen „lakosságot” is, módosítva a versen: „Még kér a lakosság, most adjatok neki...” Csatlóshoz hasonlóan panaszkodik, meglepő módon, Miklósházy Attila, a külföldön élő római katolikus magyarok püspöke is arról, hogy a Kanadában vitatkozó felek között „gyerekes és gyakran

primitív veszekedés” tör ki, a magyarok nem tudnak „egységes képviselőt teremteni”.

A rádiós szerkesztő 1990 júliusában számol be arról, hogy vendégül látták Magyar Bálintot egy baráti beszélgetésen, ahol „mindenért tetemre hívtuk”, s beigazolódott, „hogyan az SZDSZ számára fontosabb a politikai hóbörgés és feltűnések keltése, mint az ország sorsának jobbra fordítása”. „Az ilyen Magyar Bálint-szerű emberekkel nehéz lesz egészséges közéletet kiépíteni, vagy lerakni a civil társadalom alapjait” – jelentette ki. Két év múlva egy vendégeskedő házaspár – Kőhalmi Zsolték – mint a „tőről metszett túlélők prototípusai” tűntek fel szeme előtt, történelmi párhuzamot vonatva. Hogy nem először fordul elő „az Új Földesurak birtokfoglalása”, s hogy Rákóczi szabadságharcának bukása után is a labancok kapták a birtokot, ők „marakodnak a koncokon” most is, holott a kurucok nyertek. Erdélyi Béla, a Donnál harcolt hadnagy keményebben fogalmaz: a nép kezd cinikusává válni, nevet kínjában, mert bosszantja, hogy „a kommunista nagy tolvajok, nemzetünk sírásói az ellopott vagyontól továbbra is királyi módon élhetnek”, „az 56-os hőhéroknak” a kezéhez folyik a magas nyugdíj. A megértőbbnek mutakozó Takács Józsefet jobban irritálja, ami a sajtóban zajlik: „összemosni a közelmúltat a jelennel és mindehhez valamifajta nyugati elismerést hozni, mintha most is, utólag is, jóvá kéne hagyatnunk minden lépésünket valami új döntőbíróval, ez esetben Amerikával”. Újabb három év elteltével a levélíró azt panaszolja, nagybetűkkel, miféle korlátoltságok fájnak leginkább neki. „A magyar közélet úgynevezett ‘nemzeti’ oldalán téblábolók legtöbbszörének HAZAFYASCH tevékenysége abban látszik kimerülni, hogy nemzeti szín gatyamadzaggal próbálja erősíteni gyengécske emberi tartását”. Bántja, hogy ahogy Antall József az „úrifiúkkal”, úgy „Lezsák és tsai. a magyar bunkó erejével, mások a pitüner földhözragadtságukkal, megint

mások a ‘baráti vagy szakmai’ klikkjeikkel akarnak MAGUKNAK alapot teremteni a jövőre. Néhány magunkfajta hülye pedig abban reménykedik, hogy a NEMZET, a magyar kultúra [...], a magyar jövő biztosítása mögött is van egy szekértábor”. Amit viszont előre mutatónak tud, mert Széchenyi óta nem sarjadt hozzá hasonló a „magyar ugaron”, a Duna TV létrehozása – jövődöli: ha „program-profilját példavértékűvé tesszük, még a ‘szádesz’ kapui sem vesznek erőt rajta”.

Az emigráció hangja többször és erősebben hallatszik, mint a határainkon túli nemzetiségi magyaroké. Derűsebb, reménytelibb hangok azonban tőlük sem szűrődnek át. A (cseh)szlovákiai és a jugoszláviai magyarok köréből nincs levél. Az előbbieket érintve Vigh Károly történész Duray Miklós ügyében-perében ír, tudatja, 1990-ben a Havellel történt beszélgetés után azt mondta az ottani barátainak, hogy „Te itt, nálunk lehetnél ugyan a magyar Havel, de ezt a szerepet – gondolom – nem vállalnád.” Vállalni kell viszont, folytatta, hogy „a nemzet élő lelkiismerete légy”. Az erdélyiek közül jó páran fordulnak hozzá. Molnár Gusztáv politológus, aki áttelepülve a Limesből „igazi folyóiratot” akar csinálni, 1993 tavaszán – feltehetően egy Cioranról szóló esszé kérését elhárítandó – sajnálattal közli, hiányzik most belőle a kellő távolságtartás és kellő könyörület ahhoz, hogy írni tudjon „a románság lét-katasztrófájáról”. E hiányzó empátiát, mondja, „sok erdélyi újdonsült liberális” Cs. Gyimesi Évától Bíró Béláig, a szemére veti, de ő még nem adott fel „minden reményt a saját jövőnkkel és benne Erdély jövőjével kapcsolatban”. Magyarország pedig? – álmában sem képzelte volna, hogy „a legtöbb értetlenséggel, ostobasággal és rosszindulattal épp az az ‘oldal’ fogad, amelyen kezdettől fogva állok”. Horváth Arany újságíró-szerkesztő 2000-ben, amikor Csoóri a botrányos közgyűlést követően megszűnt a Magyarok Világszövetsége elnöke lenni, arról tájékoztatta, hogy „a patrubanyizmus terjed,

mint a nátha”, s hogy a „saját fajtám ocsúival harcolni nehezebb, mint Vadim Tudorral”.

A legádázabb harc azonban, amit két jeles író, Szabó Gyula és Sütő András vívott egymással. Csoórihoz Szabó – így is értelmezhető – jobb híján fordul, mert „mégiscsak a legközelebb állsz hozzánk”, és fontos, hogy „egy ilyen ’idevalósi’ aspektust is” láthasson. A többes szám jelzi, nemcsak a maga nevében szól – mint akit megbíztak, többeket képvisel. Szemrehányással kezdi, s folytatja is – jelzi, hogy beszéde „nyers, kertelés nélküli”. Felelősségre vonó: hogy állíthatta Csoóri azt, miután Sütőt „agyba-főbe verték”, hogy „az egész erdélyi magyarságot támadták meg”, és „ezért futottatok azonnal tüntetni a Hősök terére”. S hogy mondhatta máskor, korábban, hogy „az sem baj, ha lőnének, ha vér lenne”. Fel sem merül, a költő talán nem mondott ilyet, különben nehéz lenne Sütő vérével magyarázni, hogy „attól sistereghet a románellenes hangulat a maradék csonkaságban”. Meghökkenítő, amit ezután állít: „a romániai magyarságunk még mindig jobb alapokon áll, mint ahogy azt a Sütő-veréstől felkorbácsolódott és óránként felkorbácsoló magyarországi hangulat képzelet”. Még megdöbbenőbb a következtetése: „Végzetesen fennáll azonban a veszély, hogy ha itt nem lesz román részről elég sovén erő ennek a még meglevő alapnak a katasztrofális szétveréséhez, akkor lesz elég hozzájárulás onnan, részletekről ahhoz, hogy ’közös munka’ eredményeként történjék ez meg.” Vád ez, ráadásul talán még határozottabban irányul Csoóri, mint Sütő ellen. Mert az utóbbitól „csak” azt kérdezné meg, miután ő „immár évek óta” az „egész ’romániai magyarság üldözöttségének szimbóluma’ a pesti hangulatsugárzó és -irányadó helyeken”, „bálványológiai síkon” mozogva, azt kérdezné tehát, „hogy semmi módját nem találta ő és nem találták ők Vásárhelyen az ilyen szörnyű elfajulás megakadályozásának”. Mit tett ezért „a vásárhelyi magyar tüntetés tömeget miatyánkozató

vezetőjeként” – vonná felelősségre. Ugyanezt tenné az összes magyarországi politikussal, párttal, irányzattal, mert mind egyiknek torza a „történelmi ítélőképessége”, s „az egész visszaszerzésének lehetetlenségében egy édes Erdélyes, Hargitás, Székely himnuszos üszkösödés beteg kedélye nyom el mindent, és kultikusan folyik a betegzarándoklás a csodatevő gyógyítás eredményében a kegyhelyekre s a misztikus személyekhez”.

Hogy Csoóri, a megtámadott mit válszolt, védekezett-e, a könyvben nincs nyoma. Annak se, hogy beszámolt volna a barátjának a rá „hajigált mocskolódásokról”. Ez a szóhasználat már Sütőé, mégpedig abból a levélből, amelyet Görömbei Andrásnak írt valamikor 1993 elején, kérve, továbbítsa Csoórinak, Nagy Gazsinak és B. Zolinak is (aki a monográfusa lehet, Bertha Zoltán, s nem Bíró Zoltán, ahogy a könyvben szerepel). Debreceni druszája az iránt érdeklődik, olvasta-e Szabó Gyula *Képek a kutyaszorítóból* című (végül négykötetes) dossziéit, amelyről szerinte „nyilvánosan szólni nem érdemes”, „irigyek, gonoszkodók aljasságaival” ne törődjék. Sütő összefoglalja, mivel vádolja őt, őket az általa „szennyiratnak” nevezett emlékiratféle: „mohó türelmetlenségünkben, kivagyiságunkban magunk zúdíttuk fejünkre a pogromot. Mert aki bottal köszön, annak husánggal köszönnek vissza.” „Hát ezt keményen megválaszoltam neki” – jegyzi meg, nyilván arra a hónapokig tartó vitára célozva, amelyik a *Romániai Magyar Szóban* zajlott, Szabó Gyula cikkével kezdődött 1992 júniusában, s az övével zárult novemberben. Közben *A marosvásárhelyi pogrom újabb meghamisítása* című válaszcikkkel, amelyet tizenhatan írtak alá, s csörték követték. A vége, emeli ki Sütő, hogy miután partnere „MINDENKORI féltekenységét és gyűlöletét végleg” magára vonta, megkapta, hogy „sovén nacionalista”. Viszonzásul ő sem kíméli Szabót, „szó-hasmenéses székelyként” említi, félreértett zseniként, gyilkos humorral magyarázva: „ti, félreértésből zseniálisnak

tartott" íróként. S ami indulatoktól izzó vitájuk külön pikantériája, hogy *A sátán labdáiról* is megsemmisítő a véleménye. A klasszikus erdélyi emlékirók kimásolt szövegei regényfolyamként való „plagizálásának” tartja, s méltatójának, Marosi Péternek, „dupla szekundát” adna. Ám azt adhatott volna a levél címzettjének, Görömbeinek is, aki az esszéregényt, amely „gazdag történelmi dokumentumanyag életre keltésével tiltakozott az erdélyi magyar múlt kisajátítása ellen”, a legjelentősebb erdélyi magyar könyvek közé sorolta.

„Életmű vitatársa életmű” – lehetne idézni Illyés Gyula Veres Péter halála után jegyzett axiómáját. Ugyancsak tőle drámája, a *Tiszták* kathár püspökének, En Martynak a szerepét, aki „az azonos táborban lobogó elvakultság szószólója”. Ablonczy László minősíti, nevezi meg így abban a levelében, amelyben kéri Csoórit, töröltesse nevét a Demokrata Fórum tagjainak sorából. Elősorolja, mi minden készítette erre a lépésre. Lezsák Sándornak a Ratkó József temetésén elhangzott búcsúztatója éppúgy felkavarta, mint Alexa Károly viselkedése, aki amióta „a Hitelnél tündérkedik, telefonra se méltatott”, Szigethy Gábor pedig arra ébresztette rá, „Pándi Pál egykori keretlegényei új kereteket szerveznek”. Efféle kép illenék Alföldy Jenő vádlón panaszos szavaihoz is: hogy miközben „félresodort ember lett” egy „ténylegesen hibás” lépése miatt, kitiltva lapokból, rádióból, aközben „arcátlanságot” kell tapasztalnia azoktól, akik beilleszkedtek az *Élet és Irodalom* új keretébe, „bértollnokoktól, lelketlenektől, szennyes kezűektől”. Csete György Kerényi Józsefnek a Magyar Művészeti Akadémia elnökségéhez címzett levelét küldte el másolatban Csoórinak, pár sor kíséretében. Csak a tiszta ügyeket szereti, írta, s hogy „kevesekben található a szolgálat alázata, ami a Tiéd. Helyette a magyar a magyart alázza, gyalázza.” Az innsbrucki egyetem katedrájára készülő Kerényi „arculcsapásként” éli meg, hogy vendégnek

hívták az akadémia közgyűlésére. „Hogy az alapításhoz nem voltam elég jó: se ‘magyarnak’, sem ‘művésznek’, azt már szinte megszokásként fogadtam, hiszen a szakma ‘magyar’ szárnya már korábban is kizárt valamennyi mozgalomból, így például a Kós Károly nevével jegyzettekől, jóllehet építészcsoportom az ő nevét írta, jóval korábban, a zászlajára, s küzdött eszméiért” – hátrítja el a meghívást. Tóth Gábor Sándor a nyolcvanas évek elején az apja, a „francia modern bábjáték történetében is meghatározó” művész (Ablonczy László), grafikus és akvarellista A. Tóth Sándor hazai megbecsültsége, elismertsége dolgában cserélne eszmét Csoórral, apja pápai tanítványával. Olyan kérdést boncolgat, amelyik húsz évre rá, az írók „kanonizálása” során (ld. Wass Albert) lett nyomasztóan időszerűvé: mennyire vall érték- és aránytévesztésre, zavarodottságra, s miért van az, hogy azokat „festőket, művészeket” karolják fel, akik a „nehéz idők elől külföldön próbáltak szerencsét”. Vasarelyt, Amerigo Totot említi, emlékműzeumukat, pedig „előbb az itthon élők v. akik itthon éltek érdemelnék meg az elismerést”. Meglepő művészetpolitikai problémát vet fel a hódmezővásárhelyi múzeumigazgató, Dömötör János 1990 augusztusában: „Bármily furcsa is, a népi-nemzeti hagyományt tovább vivő, megújító művészeti törekvések még tán az Aczél-korszaknál is kedvezőtlenebb helyzetben vannak”. S ami végképp különös ebből az időből, hogy a *Vigília* szerkesztőbizottsági tagja, Rónay László mintegy mellékesen jegyzi meg: olyan lapnál dolgozik, amelyet „nevezetes püspökeink néha ellenszenvvel figyelnek”. Csoóri erre nemigen tudott mit válaszolni, ha csak nem Vasadi Pétert idézte: „Az én ars poeticám az akaratlan kiszolgáltatottság”, s ugyancsak katolikus költő barátja gondolatát, hogy „az igazi liberalizmus a minőség egyeduralma”.

Szembetűnő, hogy alig-alig említették a kötetben az a hely, ahol ezt az egyeduralmat a főszerkesztő személye, Csoóri Sándor is garantálhatta, a *Hitel* szerkesz-

tósége. Még szembetűnőbb, hogy ahol viszont igen, ott válságot sejtetően. Mint Simonffy András 1993. szeptember 4-én keltezett levelében, azaz nagyjából egy évvel az után, hogy a folyóirat áttért a havonkénti megjelenésre, s Csoóri lett a főszerkesztő. Szerkesztőtársa, miután „nyári megingást”, „becsapódni vágyó belviszályokat” említett egyfelől, másfelől viszont hangsúlyozta, „a gárdában hajszálrepedések sem keletkeztek”, kérésrel zárta sorait: „ismerd fel és becsüld meg végre igazi, maradék szövetségeseidet”. A másik küldemény Bíró Zoltántól érkezett, 2015 áprilisában, válaszul Csoórinak és Balogh Júliának a Hitel Alapítvány ügyében írott levelére, ebben a figyelmeztetéssel, hogy tennie kell valamit, „alighanem meg kell szüntetni az Alapítványt”.

S itt, az ilyen részeken mutatkozik meg – miként az életműsorozat egészét tekintve is – a lábjegyzetek vagy kíséző tanulmányok hiánya, valamiféle, a kritikai kiadásokhoz közelítő elemzési-tárgyalási módszerek igénye. Tisztázandó, például, hogy az Alapítvány megszüntetésének gondolata miért vetődött fel a házaspárban, „csupán” a főszerkesztő hosszú évek óta tartó betegsége vagy a lap megjelentetésének ugyancsak évekre visszanyúló gondolatai, netán egyéb zavarok miatt. Effélékre lehetett gyanakodni már 2008-ban is, amikor a *Hitel* jubileuma alkalmából kiadott kötet, *A visszaszerzés reménye* szerkesztője, a folyóirat ügyvivő mindenese, Papp Endre volt a „főszereplő”, rá öt évre az Uránia Filmszínházban tartott ünnepségen viszont Gázsó L. Ferenc lett a ceremóniamester, nem lehetett tudni, milyen minőségben. Ha a bizalomvesztés jelei mutatkoztak is, akkor sem annyira nyilvánvalóan, mint ahogy erről, közvetve, a Pálffy G. István fejéce árulkodik. Balogh Júlia így mutatja be: „a hűsége volt az, ami miatt Csoóri Sándor bizalmába fogadta. Amikor már senki nem látogatta a költőt, ő a végletekig kitartott akkor is!”. Súlyos szavak ezek, mind a lap szerkesztőire, mind a költő – a fejrészekben egyébként

oly igen magasztalt – sok-sok barátjára nézve. Hűtlenné lettek volna? Tornai József, Kósa Ferenc, Sára Sándor, Vizi E. Szilveszter vagy a korábban, 2013-ban elhunyt Görömbei András, és többek nem tartottak ki beteg barátjuk mellett, nem törődtek vele, elfeledkeztek róla? Vagy inkább az volt a helyzet, évekig tartóan, hogy hiába „jelentkeztek be”, a feleség, férjével egyetértésben, őt kímélendő, nem „fogadott” látogatókat?

A felvetések szakmai jellegűekből erkölcsiekké váltak. S ez meggondolkodtató több fejléc tartalmára s stílusára vonatkozóan is. Következhet az előszóban „ígértekből”, miszerint szerzője saját emlékeire hagyatkozva is bátorkodott a levelek küldőit néhány sorban bemutatni. Kiindulópontja az volt, hogy a küldemények „a levélíró és a címzett személye miatt” válnak érdekessé, ők „kölcsonőznek külön értéket” nekik. Csakhogy a szándék nem egyszer megbicsaklott: gyakoribb a kellelténél, hogy a feladók életművének „értékeiről”, szakterületükről, alkotásaikról egy szó sem esik, ismertetésük kimerül a barátsági fokozatok – „örök”, „atyai”, „időtlen” – leírásában, a közös együttlétekre, vendégeskedésekre utalásokban. Vajmi keveset lehet megtudni, például – taláalomra – Komlós Aladárról, Pethő Tiborról, Gosztonyi Péterről, Máté Imréről, Nyíri Tamásról, Szóts Istvánról, Tüskés Tiborról. Annál több mindenkiről tudható viszont, hogy mint Heller Ágnes a férjével együtt a „közös baráti körbe tartozott”, hogy Keresztury Dezsővel „sok időt töltöttek együtt”, ellenben Sükösd Mihállyal, akivel „becsülték egymást, mégsem töltöttek túl sok időt egymás társaságában”. Aztán, mint Benedek Istvánnal, „vitatkoztak, egyetértettek és örvendtek egymás gondolatainak”. És így tovább – természetesen a fogalmazás sablonjainak megjelenése. Minta lehetett volna viszont Csicsery-Rónay István vagy akár Csete György fejrésze. Akkor is, amikor sajnálkozva tudatja a „valahai szétverhetetlennek” látszó baráti kör tagjairól – Csoóri, Pozsgay Imre,

Für Lajos, Bíró Zoltán, Kiss Ferenc –, hogy „a politika elsodorta őket egymás mellől”. A közlés közelít az ugyancsak feltűnő politikai bulvárstílushoz. Annak közhírré tételéhez, hogy Király Istvánt kötelezte a pártvezetés, írjon a Duray-előszó ellen, amit akkor vállalt volna, ha megírhatja, „mindennek ellenére ő becsüli Csoórit”. A „kultuszminiszterünk”, Köpeczi Béla szerette volna elérni, zárják ki Csoórit az Írószövetségből, de elnökségi tagtársai erre nem voltak hajlandóak. Jókai Anna meg, aki „magyartanárként működött hosszú évtizedeken át” (valójában 1960-tól 1976-ig tanított), az Írószövetség elnökeként aláírta, hogy Göncz Árpád köztársasági elnök „védje meg a magyar kultúrát Csoóri Sándortól”. Az aláírók között volt Rónay László is, „de utólag bocsánatot kért”. (Egyébként téves állítás, hogy a Vi-

gília főszerkesztője volt.) Végül, ellenére minden kizárási kísérletnek, hat-hét megyéből való kitiltásnak, a költő vakmerősége s nemcsak az övé, hanem a kritikusé is: a *Hó emléke* című vers, benne a „fennköltlen züllő ország” képével, amelynek leírása s értelmezése, Domokos Mátyástól, „halált megvető bátorságra” vallott. A lap szerkesztője, ahol a költemény megjelent, csak igazoló jelentést megvető bátorság lehetett.

Bárhogy is, a könyv tanúsítja, amit az előszó nyugtáz: „Szokatlan élet- és szokatlan látélet” a Csoóri Sándoré s a hozzá küldött leveleké. Utószóként is felfoghatóak Martonyi Jánosnak a költő halála után íródott gondolatai. „Köztünk vagy, Sándor, nem engedünk el!” – vallja, s bárcsak szaporodna a hozzá hasonló vallomástevők száma.

Márkus Béla

MÁRKUS BÉLA (1945) a Debreceni Egyetem nyugalmazott docense. Utóbbi kötetei: *Gál Sándor* (2017), *Szilágyi István* (2018), *Cseres Tibor* (2022).